

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:4 • 2011

Jordarv och familjestrategier

CARL-JOHAN GADD* Göteborgs universitet

Sofia Holmlund, *Jorden vi ärvde: arvsöverlåtelse och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930*, Stockholm studies in history 88 (Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet 2007). 244 s. Summary in English: To have and to keep: land, inheritance, and family strategies in a Swedish parish, 1810–1930.

Sammanfattning av avhandlingens resultat

Sofia Holmlunds avhandling tar upp arvsöverlåtelse och familjestrategier på den uppländska landsbygden under perioden 1810–1930. Holmlund nämner sig sitt tema från tre utgångspunkter. Den första är Sveriges omvandling från agrarsamhälle till industrination. Den agrara revolution som pågick medförde alltsedan 1700-talets första hälft fram till ca 1870 en starkare social differentiering inom jordbrukarsamhället. Antalet människor i de så kallade obesuttna grupperna – torpare, backstugusittare, statare med flera – ökade, medan antalet bönder och bondgårdar stagnerade eller, som i östra Mellansverige, minskade medan gårdarnas arealer blev i motsvarande grad större. Omkring år 1870 började den svenska industrialiseringsprocessen gå allt snabbare och jordbrukarbefolkningen minskade. Det var framför allt de obesuttna, det vill säga samma grupper som ökat mest fram till 1870, som nu blev färre.

Den andra utgångspunkten är familjen och dess förändrade funktion. När det gäller övergripande frågor kring individ och familj, finns två huvudsakliga perspektiv. Ett ser individen som huvudaktören. Relationerna med släkt och familj avgörs enligt detta synsätt av i vilken mån dessa institutioner kan hjälpa individen att uppnå egna mål i utbyte mot gentjänster. Enligt det andra perspektivet underordnar sig individerna medlemskapet i en familj, och det är då familjen som ses som innehavare och förmedlare av egendom.

* Professor i ekonomisk historia; fakultetsopponent

Den förindustriella familjen blir med detta synsätt en strukturell enhet vars intresse har företräde framför individens.

Den tredje utgångspunkten för Holmlund är arvet. Arvet hörde till det mest centrala i den förindustriella bondefamiljens sociala reproduktion. Beträffande arv i förindustriella samhällen har man skiljt mellan enarvingesystem och system med delat arv. Inom Sveriges gränser tycks enligt litteraturen, åtminstone vid ett ytligt betraktande, båda huvudtyperna av arvseder ha funnits. Generellt förefaller bönderna på slättbygderna ha varit mest benägna att hålla samman egendomarna och ge jorden till en arvinge. Svensk lag stadgade emellertid delat arv, och något lagligt sanktionerat enarvingesystem i strikt bemärkelse kan således inte ha funnits. I områden där man strävade efter att överföra jorden odelad till nästa generation tycks man därför ofta ha varit angelägen om att hålla barnantalet nere för att undvika gårdsuppdelningar. Idealet, som beskrivs särskilt från Gotland, är att man hade två barn som nådde giftasvuxen ålder. Av naturliga skäl lyckades man långtifrån alltid nå detta mål. I det av Holmlund studerade Estuna fanns till exempel i genomsnitt 3,2 bröstarvingar per bondefamilj under hela perioden 1810–1930 (s. 100). Eftersom lagen stadgade att alla barn hade del i arvet, måste den som tog över gården odelad lösa ut övriga syskon.

Holmlund studerar Estuna socken, som ligger cirka sju mil norr om Stockholm. Även om socknen låg nära kusten var Estuna, särskilt i början av perioden, en utpräglad jordbruksbygd. Självägande bönder dominerade sedan länge. Estuna var alltså ett område där överförandet av jord genom arv hade lång tradition. I slutet av 1800-talet började den lilla hamnstaden Norrtälje i Estunas närhet att växa snabbare än tidigare och fick ett starkare inslag av industri, vilket bidrog till en växande arbetsmarknad utanför jordbruket (s. 45–47). De som ägde jord i Estuna var framför allt bönder. De 113 hushåll som förestods av jordägare utgjorde nästan hälften av alla hushåll år 1810. Därefter ägde en tämligen konstant minskning av antalet gårdar rum, så att antalet jordägarhushåll 1930 var nere i 65. De jordägande utgjorde både 1885 och 1930 drygt 20 procent av hushållen i Estuna.

Holmlunds undersökningsperiod är relativt lång, 120 år. Hon delar upp sin period i tre delperioder om cirka 40 år vardera. Hon undersöker sammanlagt 291 arvsöverlåtelse, varav 266 gick till bröstarvingar och 401 försäljningar till icke-släktingar (s. 61f.). Bland annat undersöks hur länge jordegdomarna förblev i samma släkt innan de såldes till utomstående. Förekomsten av så kallade släktgårdar, som gick i arv generation efter generation, är nämligen något som diskuterats och debatterats i litteraturen. Det visar sig att 22 procent av de gårdar som fanns i Estuna 1930 hade överförts genom arv i rakt nedstigande led under hela undersökningsperioden (s. 67–70, 82). En gård var i allmänhet med om två eller tre generationsskiften innan den sål-

des utanför den närmaste släktkretsen. Trots att relativt få gårdar stannade inom samma familj generation efter generation var arvet viktigt, påpekar Holmlund. För genom arvet överfördes resurser som kunde användas för att skaffa annan jord än den i hembyn (s. 69). För många söner och döttrar till småbönder – speciellt om syskonskaran varit stor – innebar dock arvsdelningen ett avgörande steg mot proletarisering.

Till de mest tydliga observationerna i Holmlunds arbete hör den prioritering som skedde av manliga jordarvingar. Denna sönerns företrädesrätt rubbades inte av införandet av lika arvsrätt mellan söner och döttrar 1846. Fram till 1885 fanns det en stark tendens att gynna den äldste sonen, men under den sista delperioden, 1885–1930, blev det tvärtom vanligare att en yngre son tog över jorden. Det senare gällde framför allt relativt små egendomar, och de viktigaste förklaringarna till att de äldre sönerna inte längre tog över förefaller vara att egendomen var för liten och gav för låg avkastning för att locka en vuxen son att investera sin arbetskraft i väntan på ett arv långt fram i tiden, särskilt som den industriella utvecklingen gav växande utkomstmöjligheter utanför jordbruket. Dessutom behövde de små gårdarna som regel inte två vuxna mäns permanenta arbetskraft (s. 88f.).

Ett annat tydligt mönster under de två första delperioderna är att stora bondeägda egendomar delades upp mellan flera arvtagare. Om jordegendomen var tillräckligt stor fick alla barnen jord, även döttrarna. I allmänhet var dessa stora egendomar – som ofta i praktiken bestod av flera brukningsgårdar – uppbyggda under arvlåtarnas (föräldrarnas) livstid genom giftermålsallianser och inköp av jord. Det förefaller som om ekonomiskt framgångsrika bönder, särskilt de med många söner, arbetade aktivt och målmedvetet för att bygga upp stora jordinnehav och därmed kunna ge alla söner, och ibland även döttrarna, jord. Under den sista delperioden, det vill säga efter 1885, blev det tvärtom vanligt att även stora egendomar överläts odelade till ett av barnen. Detta har att göra med att stordriftsfördelarna ökade i och med jordbrukets mekanisering och att det öppnades karriärvägar utanför jordbruket för de barn som inte tog över gården; alla barn behövde inte jord för att bibehålla sin sociala ställning.

Efter 1885 blev det å andra sidan också ganska vanligt att medelstora gårdar delades upp i flera små enheter vid arvskiften. I vissa familjer prioriterade man således inte längre att bibehålla egendomarna som bärkraftiga heltidsjordbruk. Detta, påpekar Holmlund, har att göra med att framväxten av en lönearbetsmarknad utanför jordbruket hade gjort det möjligt att försörja sig på en kombination av lönearbete och deltidjordbruk; det uppstod därför också en marknad för småbruk där ärvda små jordlotter kunde säljas med förtjänst. Vi ser alltså efter 1885 två parallella, nya mönster: Ett var att man bibehöll stora egendomar odelade. Det andra var att

man i vissa fall splittrade upp medelstora egendomar i mycket små enheter.

Uppdelningen av arvet kunde antingen ske efter föräldrarnas död (direktarv) eller redan under deras livstid, det senare då i form av gåva eller genom försäljning till ett av barnen. Om fördelningen av arvet skedde efter föräldrarnas död måste den ske strikt enligt arvslagstiftningen. Varje barn fick en ideell andel av egendomen, varefter i regel ett av barnen löste ut de andra. Även vid gåva från föräldrarna till ett barn måste man följa arvs- lagstiftningen (gåvan sågs som förtida arv), vilket medförde att lösesummor måste betalas mellan arvingarna. Men föräldrarna kunde, eftersom de var i livet, påverka förloppet inom vissa ramar. Direktarv och gåva var de överlä- telseformer som dominerade under den första delperioden.

Högst grad av kontroll hade föräldrarna då egendomen under deras livstid såldes till ett av barnen. Denna form av jordöverföring, försäljning till en av arvingarna, slog igenom efter 1845. Detta ser Holmlund som en anpassning till, eller kanske snarare ett kringgående av, den nya arvs- lagstiftningen som kommit 1846 och som stipulerade lika arvsrätt mellan könen. Att sälja gården till ett av barnen blev nu en strategi som föräldrarna använde för att minska rättsapparaten- s makt och insyn över arvsfördelningen. Holmlund menar att det är sannolikt att övriga barn som regel kompenserades på något sätt, men hon har inga närmare uppgifter om förfaringssättet (s. 138). Det förtjänar i sammanhanget att påpekas, att Nils Wohlin, som ju bör ha haft god insikt i samtida förfaringssätt i sådana här frågor, menade att det normala var att medarvingarna även vid försäljning från föräldrar till ett av barnen ersattes med (låg- t hållna) utlösningssummor, ibland i form av reverser.¹

Under de två första delperioderna, det vill säga under 75-årsperioden 1810–1885 var de arvingar som blev ägare till jord mer giftermålsbenägna än andra arvingar, alltså än de som blev utlösta. Dessutom gifte sig jordövertagande barn i yngre ålder än de som ej tog över jord. De som förblev ogifta livet ut kom oftast från stora familjer med lite jord – resurserna räckte inte till för att alla barn skulle kunna sätta eget bo, i varje fall om detta skulle ske utan alltför stark social deklassering. Under den sista delperioden, 1886–1930, var andelen ogifta arvingar högre än någonsin, men nu var det de jordöverta- gande sönerna som hade betydligt lägre giftermålsfrekvens än de som blev utlösta. I den mån de jordövertagande sönerna gifte sig, var det vid högre ålder än genomsnittet för de arvingar som ej övertog jord. De jordägare som förblev ogifta var framför allt män som övertagit små jordegendomar. Detta förknippar Holmlund med flykten av unga kvinnor från landsbygden, och att rollen av småbrukarhustru framstod som särskilt oattraktiv.

1. Nils Wohlin, *Faran af bondeklassens undergrävande i sammanhang med de gamla arfvejordäskådningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering* (Stockholm 1910) s. 37.

Avhandlingens resultat skulle möjligen kunna användas för att underbygga en argumentation för att det skedde en övergång från ett slags "familjebaserat" till ett mer individualiserat samhälle. Men Holmlund understryker att det går att se människors handlingsmönster ur ett individperspektiv även under den första delen av undersökningsperioden. Individerna hade dock få andra alternativ än att inordna sig under familjen och släkten. Med den allt bättre arbetsmarknadssituationen efter 1870 blev förhållandet annorlunda. Det fanns stora möjligheter att nå en bättre situation på annat håll och det blev mer fördelaktigt för vissa familjemedlemmar att bryta sig loss (s. 209).

Allmänna synpunkter

Sofia Holmlund har åstadkommit en god balans mellan teori och empiri. I en väl sammanhållen inledning presenterar hon tidigare litteratur. På ett fördömligt sätt begränsar hon sig till att ta upp teorier som hon sedan verkligen använder och som hon återvänder till under framställningens gång liksom i summeringen av sina resultat. Inte minst jämförelserna med irländsk agrarforskning visar sig fruktbara. Avhandlingen är dessutom välskriven och klart disponerad. Resultaten är intressanta och förefaller i huvudsak väl underbyggda. Det finns således lite för en opponent att kritisera i egentlig mening. Däremot finns det mycket intressant att diskutera. De följande synpunkterna bör i första hand tolkas som ett försök att föra Holmlunds diskussion vidare.

Frågan om släktgården

En viktig utgångspunkt för såväl Holmlunds arbete som övrig svensk forskning om 1800-talet arvseder är Nils Wohlin, som år 1910 i en bilaga till emigrationsutredningen hävdade att en i hans samtid alltmör utbredd "affärsmässig" syn på jordägandet hade "undergrävt bondeklassens gamla åskådningar om familjegemenskapen och släktjorden" och den därmed sammanhörande "kärleken till fädernegården".² Enligt Wohlin hade således ett handlingsmönster som resulterat i "släktgårdar" tidigare varit en realitet som nu höll på att försvinna. Holmlund tar, som vi sett, upp frågan om släktgårdens förekomst i Estuna. De 22 procent av 1930 års gårdar som bevarats inom släkt under hela perioden 1810–1930 motsvaras av 14 procent av de – många fler – gårdar som fanns 1810. Särskilt under perioden 1810–1850 bytte många gårdar ägare utom släkten (s. 68f.). På det hela taget förefaller således bönderna i Estuna ha haft en krassare syn på arvejord än vad Wohlin antog och släktgården tycks ha varit ovanligare än vad han förutsatte. Möjligen kan det vara värt att diskutera hur en i samtida jordbruksförhållanden så insatt person som Wohlin kunde ta så fel.

2. Wohlin (1910) s. 1, 31f.

En så exakt procentsiffra som Holmlund anger kommer rimligen att bli mycket citerad i framtida forskning, vilket ytterligare motiverar en diskussion om vad siffran egentligen innebär. Det bör då observeras att de 22 procent av 1930 års gårdar som gått i arv under hela perioden 1810–1930 i den fysiska verkligheten motsvarades av gårdar som var större än genomsnittsgården. Många mindre gårdar hade blivit utpräglade handelsobjekt (s. 82). Som Holmlund visar, innehade två femtedelar av jordägarna nästan 70 procent av socknens samlade taxeringsvärde år 1930 (s. 54, diagram). Det förefaller sannolikt att de dryga 20 procent av 1930 års gårdar som obrutet gått i arv sedan 1810 till största delen tillhörde dessa två femtedelar, vars ägare ägde mest jord – även om, som Holmlund påpekar, långt ifrån hela arealen till varje gård gick i arv hela perioden. "Släktgårdarna" bör därmed ha stått för åtminstone 30, kanske uppemot 40, procent av socknens taxeringsvärde och sannolikt därmed en ungefär lika stor del av arealen. Detta är ju faktiskt en betydande andel.

Man kan också diskutera om inte antalet gårdar som gått inom släkten i realiteten var högre än de som gått i arv inom familjen. Visserligen inkluderar Holmlund bland släktöverlåtelse sådana arvsöverlåtelser som gick till andra släktingar än bröstarvingar, men det är då fråga om en släktkrets som Holmlund själv säger är ganska snäv: "föräldrar och syskon, svågrar/svägerskor, föräldrars syskon samt syskonbarn" (s. 41).

Holmlund konstaterar att det går att tolka begreppet släkt vidare, och ett bredare släktbegrepp än det nyss citerade används faktiskt av Holmlund i andra passager av boken. På s. 61 står exempelvis: "I några fall handlade det om gifta, barnlösa par som testamenterade eller gav jorden till ett fosterbarn, vanligtvis en släkting." Såvida det inte var fråga om syskonbarn förefaller en sådan släkting svårligen kunna passa in på den definition som görs på s. 41, eftersom där i övrigt nämns släktingar i samma, eller äldre, generation som arvlåtarna. En formulering i samma riktning återfinns på s. 76: "Såvitt inte någon av Joel Viktors mer avlägsna arvingar tog över egendomen, så försvann den då ur släkten för gott." Här påminns vi alltså om att en gård kunde ses som bevarad inom släkten fast avlägsna släktingar tog över den.³

Holmlunds siffra över antalet gårdar som gått i arv inom familjen framstår snarast som en minimiangivelse av antalet släktgårdar. En försäljning till en släkting utanför den trånga krets Holmlund nämner, till exempel ett kusinbarn, kan rimligen ha uppfattats som att gården bevarades inom släkten, och förekomsten av sådana transaktioner (vars frekvens vi inte vet något om) kan därför ha lett till att de gårdar som uppfattades ha gått inom

3. Se även s. 91 om A. M. som var bosatt hos släktingar men där Holmlund ej kunnat fastställa släktskapen, samt s. 197.

släkten under de 120 åren kan ha varit högre än de 22 procent som gick inom familjen i rakt nedstigande led. Skillnaden behöver inte ha varit obetydlig, särskilt som, med Holmlunds egna ord, ”i stort sett alla i lokalbefolkningen var besläktade med varandra på något sätt” (s. 41, not). Möjligen kan förekomsten av transaktioner inom släkten, vid sidan av arv i rätt nedstigande led, ytterligare bidra till att förklara varför släktjorden av Wohlin uppfattades som vanligare än vad Holmlund menar att den var. Jag har all respekt för det stora arbete det skulle innebära att vid varje köpetransaktion undersöka eventuell släktskap med säljaren, men möjligen skulle framtida forskning som anknyter till Holmlunds kunna göra stickprovsundersökningar av förhållandena i fråga.

Rimligen kan det ha varit så, att äldre barnlösa par i många fall föredrog att sälja sin jord till en släkting framför en ”oskyld”. Att påpeka detta behöver inte innebära ett närmande till Wohlins tankar om släktjorden som överordnad princip. Att hellre sälja till en släkting, om än avlägsen, än till en icke-släkting, kan ha varit fördelaktigt ur individens synpunkt och således ett utslag av ett individbaserat beteende. Ett äldre par utan bröstavingar hade framför allt behov av att trygga sin ålderdom. Ofta förefaller även försäljningarna till andra släktingar än barn och till icke-släktingar ha varit åtföljda av undantagskontrakt. Om nu köparen visade sig ovillig att fullgöra förpliktelserna i kontraktet, torde det ha underlättat att få rättelse om man hade gemensamma släktingar att vända sig till.

Frågan om införsel

Ett intressant påpekande görs i kapitel 5 rörande seden om införsel (s. 122f.). Denna praxis innebar att hustruns arvejordsmedel gavs skriftlig dokumentation i lagfartsprotokollet till följd av en form av försäljning. Hustrun fick därmed enskild äganderätt till den andel av jorden som motsvarade de pengar hon bidragit med vid friköpandet av gården från mannens medarvingar.

Förfaringssättet förefaller inte vara beskrivet tidigare i den agrarhistoriska litteraturen. Förklaringen som Holmlund ger är ganska övertygande: att det hela var lösningen på ett problem som bestod i att de pengar som hustrun investerat i att lösa ut mannen från hans syskon gick ur händerna på hustrun och hennes släkt – på grund av bordsrättsregeln – om mannen och hustrun inte fick gemensamma barn. Möjligen bör dock den bakgrundsteckning Holmlund ger nyanseras och förtydligas lite. Passagen “[e]mellertid hade man i Estuna med omnejd funnit en lösning” (s. 122), antyder att införsel skulle varit en lokal nyskapelse, att man hittat på en egen regel i Estunaområdet. I en egen uppsats, som hänvisas till i avhandlingen, skriver Holmlund till och med: ”there was actually no room for [those transactions] ... in the

legislation of the time".⁴ Detta är knappast riktigt. Möjligen var det fråga om en mer eller mindre lokal innovation i användandet av ett lagrum, men det fanns allmän lag att hänvisa till. Införsel av jord nämns i två balkar av 1734 års lag (JB 9:7, och UB 5:5–6, 6:1) och återfinns i äldre svensk rätt. Termen betydde, då den användes inom fastighetsrätten, att en person som lånat ut pengar fick nyttjanderätten till en pant bestående av jord. I äldre svensk rätt skedde nämligen pantsättning av fastighet i form av en villkorlig försäljning till fordringsägaren.⁵ Hustrun förefaller alltså formellt ha setts som långivare till det egna hushållet, vilket bör ha gett utrymme för olika förfaranden beroende på om makarna fick gemensamma barn eller ej. I jordabalken sägs också att om man låter inteckna sin pant på häradstinget, åtnjuter man "säkerhet framför dem, som genom köp eller skifte sig den sedan tillägna vilja" (JB 9:2). Varför man i östra Mellansverige började tillämpa denna del av fastighetslagstiftningen för att slå vakt om gifta kvinnors rättigheter kan vi för närvarande bara spekulera om.

Avslutning

Sofia Holmlunds avhandling är ett mycket gott arbete. Den är välstrukturerad och ger mycket ny kunskap. Ett särskilt lyckat drag är att inte låta arbetet stanna vid att undersöka 1800-talet utan att fortsätta undersökningen in i 1900-talet. Holmlund kan med detta visa hur den begynnande industrialiseringen och den ökande konkurrensen om arbetskraften från sektorer utanför jordbruket skapade helt nya beteendemönster och familjestrategier. Genom att undersöka den långa perioden 1810–1930 kan Sofia Holmlund visa storleken och omfattningen av de förändringar och omkastningar som skedde inom jordbrukarsamhället efter 1870.

4. Sofia Holmlund, "From formal to female property rights: gender and inheritance of landed property in Estuna, Sweden, 1810–1845", i Ildikó Asztalos Morell & Bettina B. Bock (red.), *Gender regimes, citizen participation and rural restructuring*, elektronisk resurs (Burlington, 2007), s. 252; se även s. 256 i samma uppsats.

5. Se Schrevelius, Fredrik, *Lärobok i Sveriges allmänna nu gällande civil-rätt. D. 2, Förmögenhetsrätten* (Lund 1857) s. 223f.; *Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi*, (Stockholm 1904–1926) s.v. "Införsel".